

N. FODOR JÁNOS, Személynevek térben és időben
A Kárpát-medence 18. század eleji személyneveinek komplex elemzése a
Történeti magyar családnévátlasz alapján
Habilitációs értekezés összefoglalója

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2022. 199 lap

Opponensek: BÖLCSKEI ANDREA, HOFFMANN ISTVÁN

A habilitációs előadások időpontja: 2023. március 2.

1. Bevezetés. Habilitációs értekezésem a történeti személynevek névföldrajzi szempontú elemzésének lehetőségeit mutatja be. A dolgozat tágabb elméleti hátterét a dimenziális nyelvészet adja, módszere pedig a geolingvisztikához kapcsolódik. Az értekezés öt elméleti, illetve elemző fejezetből épül fel. A továbbiakban a dolgozat szerkezete szerint haladva ismertetem ezek tartalmát, hosszabban kitérve a Történeti magyar családnévátlasz (TMCsA.) kutatási programra és három, módszertani szempontból is lényeges eredményre.

2. A névföldrajz tudományterületi kapcsolatai, elméleti és módszertani alapjai. A nyelvészeti kutatások egyik régóta alkalmazott általános módszere mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban a geolingvisztika, melynek egyik jól elkülöníthető területe a tulajdonnevek térbeliségét vizsgáló névföldrajz. A névföldrajzi módszer elsődlegesen a különböző nyelvek és nyelvváltozatok közötti kontaktushatások térbeli ábrázolására alkalmas: olyan módszer, amelynek segítségével szinkrón adatok alapján diakrón nyelvi folyamatok, összefüggések is feltárhatók.

A geolingvisztikai módszer azonban csak az alapot szolgáltatja, ebből kiindulva számos elméleti keretben végezhető elemzés. Ez abból fakad, hogy a személynevek – összetett tulajdonságaikból eredően – sok szempontú elemzési lehetőséget rejtnek magukban, melyek több tudományághoz is szervesen kapcsolódnak, interdiszciplináris jellegűek. Az elsődlegesen nyelvészeti megközelítésű személynévföldrajz eredményei hasznosíthatók például a humángenetika, a genealógia és a migrációkutatás számára, legalapvetőbb módon azonban a történettudomány számos területe (pl. etnikai rekonstrukció, történeti demográfia, gazdaságtörténet) lehet érdekelt a felhasználásában.

A Geolingvisztikai módszerek a személynévkutatásban című fejezet (8–11) szükség-szerűen tisztázni kívánja a névföldrajz és a névföldrajz egymáshoz való viszonyát, illetve ismerteti a nyelvészeti és interdiszciplináris felhasználási lehetőségeket.

3. A Történeti magyar családnévátlasz kutatási programról. A Személynévi adatbázisok és nyelvátlaszok című fejezet (12–50) nemzetközi (főként európai) és hazai névátlaszok jellemzőit mutatja be, valamint a Történeti magyar családnévátlasz (TMCsA.) kutatási program egy évtizedének eredményeiről ad tájékoztatást.

A nagy adatmennyiséget tartalmazó legkorábbi országos összeírások (1715, 1720) anyagára épülő, kódolt adatbázisokat 2011–2014 között hoztuk létre. Az 1715-ös adatbázisban 164 452 személynévi adat található, az 1720-as pedig 178 430 adatot tartalmaz. A két összeírás összességében 343 ezres névállománya már ebben az állapotában

is megfelelő forrása lehetett a történeti személynév földrajzi elemzéseknek, de mivel nem tartalmazta Erdély adatait, mindenképpen kiegészítésre szorult. Az NKFIH által finanszírozott, 2015–2020 között zajló kutatási programban ezért egyik fontos célként a TMCsA. két különálló, 18. század eleji személynévi adatbázisának a térbeli kiegészítését jelöltük meg, melyhez az Országos Levéltár erdélyi kancelláriai iratai között fennmaradt 1713. és 1721–22. évi censusok anyaga szolgált forrásul (F49 Vegyes conscriptiók). A fenti kutatási program keretében 16 erdélyi megye (szék, kerület) 39 járása és 5 szabad királyi városa (Beszterce, Gyulaféhérvár, Kolozsvár, Nagyszében, Marosvásárhely) személynévadatainak rögzítése és kódolása történt meg. A TMCsA. adatbázisaiba integrált, 18. század eleji erdélyi adatok száma így 70 981 lett.

A kutatási projekthez kapcsolódóan a Kárpát-medence három történeti személynévi adatbázisának létrehozása valósult meg: egy késő középkori (15–16. sz.) és két 18. század eleji (1713/1715, 1720/1722). Az utóbbiak a Magyar Királyságra és Erdélyre kiterjedő, nagy elemszámú, névtani szempontból kódolt, nagyrészt teljes forrásanyagot tartalmaznak.

A középkori személynévi adatbázis az alábbi forrásokra épül: 1. primér okleveles források – névadatok száma: 7255;¹ 2. a Felső-Tisza-vidék késő középkori személynéveinek szótára (FTSznSz.) – adatszám: 7701; 3. egyéb, nyomtatásban megjelent okleveles források – adatszám: 7470. A TMCsA. késő középkori (1401–1526 közötti) személynévi adatbázisában jelenleg 22 426 névadat található, ez – tudomásunk szerint – a legnagyobb olyan középkori magyar személynévi adatbázis, amelyben minden névadat lokalizált, így a nyelvi adatok térképen megjeleníthetők.

A térképes megjelenítés egy olyan számítógépes szoftver fejlesztését kívánta meg, amely a névtani adatbázis sajátosságait figyelembe véve különböző nyelvészeti feladatokat már el tudott végezni (pl. morfológiai térképek generálása). A Történeti magyar családnévatalasz kutatási programhoz kapcsolódó adatbázis-kezelő térinformatikai szoftver (TMCSAv1, TMCSAv2) kétféle (abszolút és relatív) számítás szerint generál karterogramokat, melyek egyrészt megyei, másrészt járási bontásban (a szabad királyi városokat külön ábrázolva) mutatják be az egyes nevek, névfajták, illetve nyelvi elemek (pl. szuffixumok) regionális sajátosságait.² (Ehhez kapcsolódó, korlátozott névkereső funkcióval rendelkező ismeretterjesztő felület: www.csaladnevatalasz.hu.) A kutatási program keretében olyan történeti személynévi adatbázisok jöttek létre, amelyek a megbízhatóság elvének és a több szempontú felhasználhatóság igényének egyaránt megfelelnek.

Az adatbázisok az alábbi információkat tartalmazzák egy névadatsorhoz kapcsolódóan: 1. teljes névadat betűhív átírása eredeti sorrendben névkiegészítőkkal; 2. referáló névalak (keresztnévalak) (pl. *Hannes, Jován, Juon, Miska, Mihaila*); 3. egyénnévlemma általában a latin megfelelő kiemelésével (pl. *Johannes, Michael*); 4. családnévalak (pl. *Vayda, Üstgyarto, Kőmives, Szöcs*); 5. családnévlemma (pl. *Vajda, Üstgyártó, Kőműves, Szűcs*); 6. családnévetimon (magyar, német, szláv, román, latin, kun, olasz, bizonytalan); 7. etnikumra való következtetés (magyar, német, szláv, román, bizonytalan stb.); 8. családnév típus (egyéni attribútum; kapcsolat személlyel vagy személyek csoportjával; társadalmi szerep, helyzet; kapcsolat hellyel; birtoklás és esemény); 9. az adózó személy társadalmi státusza; 10. egyéb kiegészítő információk (pl. foglalkozás).

¹ Az adatok 345 településre vonatkoznak 160 oklevél alapján.

² Szoftverfejlesztő: Prukusz Balázs.

4. A fontosabb kutatási eredmények rövid áttekintése. Kutásaim során olyan nyelvészeti, névtani és interdiszciplináris kérdések foglalkoztattak, amelyek megválaszolásához a névföldrajzi módszer nyújtott innovatív lehetőségeket. A vizsgálati szempontok és problémafelvetések közül az alábbiakban három kiemelt kutatási területen elért eredményről kívánok vázlatos ismertetést adni, melyek egyben az értekezés további főbb egységeit is alkotják. Az egyik vizsgálati szempont a személynév és etnikum összefüggésének sok bizonytalanságot rejtő problematikája volt; a másik fontos kérdés a *névjárás* fogalmának meghatározásához kapcsolódott; harmadik szempontként pedig a családnévek névföldrajzi jellemvonásainak szótörténeti célú felhasználhatósága került előtérbe.

4.1. A személynévi alapú etnikai rekonstrukció módszeréről. A disszertáció önálló fejezetben (51–111) tárgyalja a személynév és az etnikum összefüggésének kérdéskörét. Az etnikai rekonstrukciós vizsgálatok elsődlegesen a történettudomány és a társadalomföldrajz határterületén elhelyezkedő történeti földrajz érdeklődési körébe tartoznak. Habár a kutatók sok szempontból bizonytalannak tartják a személynevek etnikai forrásértékét, jobb híján mégis felhasználják a személynevek nyelvi sajátosságait a korai csoportidentitások feltárásához.

Az értekezésben amellet érveltem, hogy a személynévi adatok megbízhatósága kapcsán megfogalmazott negatív vélemények felülvizsgálatra szorulnak. A felhozott legfőbb ellenérv, miszerint a névtorzulások és az írások általi névfordítások (általában magyarisítások) nem teszik alkalmassá a névanyagot etnikai rekonstrukciós elemzésre, nem elégséges, mivel ezen esetek csak elenyésző hányadát képviselik egy adott névanyagnak; az eljárás mögött tudatos gyakorlat semmiképpen sem feltételezhető. Ezt a TMCsA. erdélyi adatai egyértelműen igazolták. A másik ellenérv általános igazságtartalmát, miszerint az egyén esetében a családnév nyelvi eredetéből a névviselő etnikumára való következtetés sok bizonytalanságot hordoz, el kell fogadni. A probléma úgy hidalható át, ha nem az egyes névviselők etnikumát határozzuk meg a név alapján, hanem a tágabb környezet (elsődlegesen az adott település) esetében vonunk le következtetéseket. A TMCsA. példaanyaga azt mutatja, hogy családnévetimonok elemzése alapján – néhány ritka kivételtől eltekintve – következtetni tudunk az adott település etnikai jellegére.

A kutatási programhoz kapcsolódóan a személynévi alapú etnikai rekonstrukció többszintes vizsgálati módját dolgoztam ki, melynek lényege a nyelvészeti-névtani és a történettudományi elemzési szempontok és célok egyértelmű elkülönítése. A komplex névelemzési módszer segítségével az írásbeliségben érvényesülő külső tényezők hatását tükröző adatok nagyrészt kiszűrhetők, egyéb adatok figyelembevételével pedig egy-egy terület etnikai arányai módosíthatók a családnévetimon-arányokhoz képest.

Az eljárás egyértelműen elválasztja a családnéveredetet a névviselő egyén etnikai hovatartozásától. Az első szinten kizárólag az etimológiai és névtani kutatás szabályai szerint történik meg a családnéveredet meghatározása, azaz a név nyelvi hátterének feltárása. A másodikon az etnikai összetételre történő utalás valósul meg, melyhez két, egymásra épülő szempont kapcsolódik. Egyrészt bizonyos esetekben az egyénnevek

(keresztnevek) nyelvi tanulságait (élnyelvi adatait) hívhatjuk segítségül,³ majd azokat az egyéb információkat (pl. társadalmi állás, többségi lakosság nyelvi hovatartozása, más típusú források tanulságai) vonjuk be a vizsgálatba, amelyek közvetlenül vagy közvetve az etnikai háttérre utalhatnak. Ez ugyan több és hosszabb elemzés elvégzését kívánja meg, viszont a kapott eredmények megbízhatóbbá válnak. A disszertációban elsősorban Erdély és Nyugat-Magyarország 18. század eleji etnikai viszonyainak személynévi alapú feltárására mutattam be részletező példákat.

4.2. A családnevek nyelvjárási sajátosságai és a névtani dialektusok kérdése.

A Névdialektológiai vizsgálatok a történeti személynevek körében című fejezet (112–141) a családnevek térbelisége és a nyelvjárások közötti összefüggésrendszerrel foglalkozik. Azt a kérdést igyekszik körüljárni, hogy a tulajdonnevek területiségében csupán a hagyományos dialektusok sajátosságai tükröződnek-e, vagy ennél többről van szó: a tulajdonnevek külön síkon jelölnek ki ún. névtani dialektusokat (névjárásokat).

A fejezet első része azt kívánja példákkal illusztrálni, hogy a lokalizált személynévi adatok hogyan tudnak a hagyományos dialektológia számára forrásként szolgálni, hogyan egészíthetik ki az eddigi nyelvjárástörténeti ismereteinket. A fejezet további alfejezetei a névtani dialektusok kérdését helyezik új megvilágításba, abból az elvi alapállásból kiindulva, hogy a családnévrendszer feltételezett térbeli mintázatainak feltárását a családnévrendszer tipológiai sajátosságait alapul véve célszerű és szükséges elvégezni.

A családnevek tipológiai felosztása a névadás alapjának vizsgálatára épül, vagyis azokat a kognitív kategóriákat veszi alapul, amelyek a névadásban elsődleges szerepet játszanak. A magyar családnévtípusok területi sajátosságai az egyes (pl. apanévi, helynévi, tulajdonságot jelölő) névtípusok térképre vetítésével jól ábrázolhatók, azonban ha további összefüggéseket, azaz a névtípusok egymáshoz és a térhez való viszonyát igyekszünk egyszerre kimutatni, olyan statisztikai módszerre van szükség, amelynek segítségével komplex jelenségeket lehet vizsgálni. Az elemzéseimhez ezért a természetudományi vizsgálatok általánosan elterjedt módszereit alkalmaztam. A Bray–Curtis-féle különbözőségi indexet (Bray-Curtis dissimilarity) a biológiában és az ökológiában két populáció (hely, lokusz) közötti különbségek számszerűsítésére használják. Hasonló funkciójú az euklideszi távolság (Euclidean distance) mérési módszere is, melyet az előbbi ellenőrzéseként alkalmaztam.

A bemeneti adatokat mindkét esetben az egyes helyek családnévtípusainak aránya adta. A BC- és az ED-index két hely (lokusz) családnévtípusainak egymáshoz viszonyított hasonlósági száma, melyet táblázatos formában és ún. hő térképen is lehet ábrázolni. Megállapíthattam, hogy a magyar családnévrendszerben található térbeli és tipológiai korrelációk vizsgálatakor ez a módszer pontosabb eredményeket mutatott a kartogramok egyszerű megfigyeléséhez képest. Következő lépésben a klaszterelemzés módszerével el tudtam különíteni az egymáshoz tipológiailag hasonló egységeket. A TMCsA. vizsgált 158 közigazgatási egységének magyar családnevei ebből a szempontból hat (ED), illetve hét (BC) csoportba voltak sorolhatók. A két vizsgálati módszer csoportjai között szignifikáns hasonlóságok voltak kimutathatók, ami a módszer alkalmazhatóságát támasztotta alá.

³ Például egy *Szabó Lupuj* nevű személy a magyar eredetű családnév ellenére, a román egyénnév miatt az utóbbi etnikai csoportba lesz besorolható.

A vizsgálat igazolta azt a feltételezést, hogy egy adott nyelv családnévrendszerére, névtípusaira a térbeliség alapvető hatással van. Az azonban nem nyert igazolást, hogy tipológiai alapon a nyelvjárásokhoz hasonló összefüggő névjárásokat tudnánk elkülöníteni. Az eltérés a nyelven kívüli okokkal magyarázható (migráció, gazdasági fejlettség, kontaktus, történeti és kulturális háttér), melyek alapvetően meghatározzák a névmodell működését. A nyelvjárásokat azonban elsődlegesen belső nyelvrendszerbeli tényezők alapján jellemezzük és különítjük el. Ez lehet a fő oka annak, hogy a névtípusok területi sajátosságai és a hagyományos dialektológiai régiók között nehezen találunk átfedéseket. Viszont az is nyilvánvaló, hogy a névadáskor működő névmodellhatás a nyelven kívüli tényezők hasonlósága esetén egymástól távol eső területeken is hasonló névjárástípust hozhat létre.

4.3. Névfeldrajzi módszer a szótörténeti vizsgálatokban. A Névfeldrajz és szótörténet című fejezet (142–174) a családnévek névföldrajzi sajátosságainak szótörténeti (etimológiai) felhasználhatóságát mutatja be konkrét példák segítségével.

A hazai családnévfeldrajzi kutatásokban a névföldrajzi térképlapok felhasználása elsősorban a szó- és névtörténeti vizsgálatokra volt jellemző. A szótörténet keretén belül az értekezés egyrészt kitér a családnév-magyarázatokban a névföldrajzi szempont érvényesítésének lehetőségeire, másrészt arra, hogy a névföldrajz hogyan járulhat hozzá a közszói előzmények etimológiai magyarázatainak pontosításához.

A fejezet néhány családnév 18. század eleji területi megoszlása alapján a közszói előzmények névföldrajzi sajátosságait, valamint ezeknek az etimológiai vizsgálatokban való felhasználását mutatja be. Emellett a területi sajátosságok és a nyelvi környezet segítségével a családnévek nyelvi hátterének feltárására tesz kísérletet, több név esetében (pl. *Mika, Mike, Kaja, Filo ~ Filó, Pintye, Serbán*) a szakirodalomtól eltérő álláspontot képvisel.

A fejezet második része a keleti szlávokra vonatkozó családnéveket vizsgálja. Az *Orosz, Rusz, Rusznák ~ Rusznyák* és *Ruszin* családnévek területi megoszlása alapján a Kárpát-medencébe beköltöző keleti szláv népcsoportok történetét ismerteti, valamint az etnonimák jelentésváltozását rekonstruálja.

5. Összegzés. Az értekezés a fenti három kiemelt szempont bemutatására vállalkozott, azonban a TMCsA. mint forrásanyag számos további vizsgálati lehetőséget is hordoz magában, elvégzendő feladatokat adva a jövőbeni személynévföldrajzi kutatás számára.

N. FODOR JÁNOS

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0401-3701>

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

JÁNOS N. FODOR, Personal names in space and time. A complex analysis of the personal names of the early 18th-century Carpathian Basin based on the Atlas of Historical Surnames in Hungary. A summary of a habilitation dissertation

This habilitation dissertation presents the findings of the research project of the Atlas of Historical Surnames in Hungary (AHSZ). The initial section of the thesis outlines the various stages of the decade-long research project, including the construction of historical Hungarian personal name databases, the creation of the mapping program, and the elaboration of the potential applications of the historical data sets. Since the inception of the research programme, the intricate relationship between name and ethnicity has constituted a pivotal area of inquiry. The historical personal name databases constructed have enabled an investigation into the correlation between personal names and ethnicity by utilising the collected data. Ethnic reconstruction methods based on personal names have been used in the past to draw conclusions regarding the ethnic make-up of parts of Transylvania, Szeklerland, and Moson County. The other principal topic of the dissertation was the application of the results of the geography of family names to dialectology. The discussion focused on two key areas: the dialectal characteristics of the observed family names and the geographical approach to diachronic changes in the family name stock. Meanwhile, particular attention was paid to the definition of the concept of *onomastic dialects*. As a third area of interest, the author demonstrated the interrelationship between name geography and word history, including etymology and the history of meaning, with the help of various examples. The aim was to illustrate how data on the geographical features of personal names can contribute to the clarification of certain historical linguistic issues.

Keywords: family names, geolinguistics, geography of family names, Atlas of Historical Surnames in Hungary, ethnic reconstruction, onomastic dialects, etymology, historical anthroponomastics